

ясачної служби. Проаналізувавши пред'явлений чолобитниками судовий лист Глинського, Сигізмунд Перший визнав його справедливим і підтвердив зазначений там привілей своєю грамотою [21, 121 – 122].

Таким чином, можна констатувати, що коло адміністративно-господарських повноважень старост Черкаського і Канівського повітів було доволі широким. Більшість питань внутрішнього життя місцевого населення у цій сфері перебували у компетенції місцевих урядовців. Крім цього, їхня діяльність була насичена прагненням до розширення своїх повноважень, що виявлялося у великій кількості самочинних і самовладних дій.

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1 – 413 с.
2. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Б.Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 56-115.
3. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, 1912. – Т.1. – 527 с.
4. Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С.256-266.
5. Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч.8. – Т.5. – 560 с.
6. Грушевський А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918. – 240 с.
7. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Украина. – 1907. – Январь. – С.81 – 89.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т.2. – 527 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1865. – Т.2. – Прибавления к I и II тому. – 176 с.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863, Т.1. – 385 с.
11. Новицький І. Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV – XVIII в. // Новицький І. Розвідки про селянство на Україні – Руси в XV – XVIII в.: В 2-х частинах. – Львів, 1901. Ч.1. – 171 с.
12. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч.3. – Т.1. – 433 с.
13. Сборник Императорского Русского Исторического общества. – СПб., 1884. – Т.41. – 558 с.
14. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы с государствами Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г.: В 2-х т. – М., 1843. – Т.1. – 480 с.
15. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч.7. – Т.2. – 492 с.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. – К., 1995. – Т.7. – 624 с.
17. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т.1. – 414 с.
18. Архив Юго-Западной России – К., 1907. – Ч.8. – Т.4. – 442 с.
19. Лапо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – № 1-2. – С.51-113.
20. Лапо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569 – 1586): В 2-х томах. – СПб., 1901. – Т.1. – 780 с.
21. Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар – Запольским: В 2-х т. – М., 1899. – Т.1. – 467 с.

К. В. Івангородський

ФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ВЕРСТВИ ПІВДЕННИХ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: СПЕЦИФІКА УМОВ І СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Селянська верства в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу виступала домінуючою основою кожного європейського соціуму. Не становила винятку в цьому і Річ Посполита. Водночас таким винятком була територія південних староств її Київського воєводства, що являли собою на час другої половини XVI – першої половини XVII ст. її південно-східний кордон. Безсумнівно, ця особливість позначилася і на соціальних відносинах у межах регіону. В такому контексті досить цікавою постає проблема аналізу специфіки формування саме селянської верстви на цій території. Оскільки, незважаючи на малочисельність, ця верства на зазначеному етапі поставала своєрідним містком (при цьому фактично економічно вільним) між основним «двигуном» тогочасних етносоціальних процесів – українським козацтвом і покріпаченим селянством решти підпольських українських земель, виступаючи для останніх омріяним ідеалом вільного господарювання. Попри всю значущість цієї проблеми, вона поки не дістала належної уваги у вітчизняній історіографії. З огляду на що обставину, ми ставимо собі за мету простежити основні аспекти щодо специфіки умов формування селянської верстви південної Київщини протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст.

В історіографії це питання порушувалося, як правило, побіжно, в загальному контексті еволюції українського селянства, без урахування значної кількості специфічних моментів розвитку порубіжного краю, що досліджується. В дожовтневий період на цій проблемі мимохідь зупинялися М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович, Л.Падалка, О.Єфименко, М.Любавський. Натомість більш ґрунтовно намагалися розглянути особливості селянства південної Київщини раннього нового часу М.Грушевський, М.Владимирський-Буданов, П.Клепатський. У радянські часи, незважаючи на ідеологічний тиск, вагомий внесок у розробку проблеми зробили передусім І.Бойко, Д.Мишко, О.Баранович, І.Крип'якевич. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії цим питанням найбільше уваги приділяють у своїх працях О.Гуржій, А.Гурбик, Я.Ісаєвич, В.Щербак, А.Чабан, Ю.Михайлюк та ін. Однак спеціального розгляду специфіки формування селянської верстви південних староств Київського воєводства в означений період поки що немає.

Однією з найпомітніших особливостей цього регіону був економічний розвиток, специфіці якого нами вже приділялася увага на сторінках «Українського селянина» [1]. Водночас нетиповість економічного становища краю, що досліджується, зумовлювала тут і не зовсім стандартні для тогочасної Речі Посполитої соціальні відносини. Якщо протягом другої половини XVI ст. більша частина українських

селян остаточно потрапляє в кріпосну залежність від шляхти та магнатів, то на землях південних староств Київщини порубіжна специфіка фактично нівелювала доміант соціального статусу шляхти. Цю особливість досить влучно пояснює П.Куліш: «В країні, що носила невизначену назву України, країні, що колонізувалася з північного заходу підприємливими господарями, і якій загрожували з південного сходу “чужедные” номади, панський підданий бачив “великаго пана” рідко. З дрібним же землевласником зближували його спільні для шляхтича та для селянина небезпеки порубіжного життя, а на панських намісників, або слуг, які називалися в королівщинах, тобто маєткових володіннях, підвоеводами та підстаростами, дивилися майже, як рівний на рівного та вільний на вільного. Від цього найменший утиск з боку офіціалів та орендарів відчувався в Україні, чи польською на кресах, сильно» [2, 43].

На думку Н.Яковенко, таку специфіку соціальних відносин можна пояснити й тим, що тривалий час регіон (тобто Київщина) зберігав статус удільного княжіння, що посилювалося його територіальною віддаленістю від політичного центру держави («то суть землі далеки») [3, 62]. Крім цього, як стверджує А.Гурбик, у південно-східних регіонах України волості мали військове значення. «Подібну волосну організацію, – продовжує дослідник, – на чолі з отаманами відтворювали і козаки на порубіжних степовах просторах. Значні земельні простори і нижчі форми феодальної ренти породжували тут суспільно-територіальні структури, аналогічні тим, які вже жили в інших регіонах України, хоча й у дещо зміненому стосовно місцевих умов вигляді» [4, 73]. Більше того у першій третині XVII ст., на чому наголошує, зокрема, О.Баранович, на території Середнього Подніпров'я «населення фактично скинуло владу феодалів Речі Посполитої, стало для них “непослушним”. Невипадково в ті часи феодали звинувачували свій уряд, у тому числі й короля, що він, прагнучи захопити чужі землі, втрачав свої» [5, 173].

На своєрідності соціальної структури південної Київщини акцентував увагу ще П.Клепатський: «Не менш своєрідна соціальна структура і Черкаського повіту. Вже в інших українних (Остерський чи “захолусних” (Чернобильський) повітах Київської землі ми мали нагоду відзначити відому гармонію у взаємовідносинах різних груп населення. В Черкаському повіті ця гармонія виявляється в найбільш яскравому вигляді». На думку цього дослідника, саме спільність місцевого «поспільства» вказує на ще більш «своєрідну структуру черкаського суспільства, що ніде в інших повітах Київської землі не зарекомендувала себе такою солідарністю, як у Черкаському, а ця солідарність, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення» [6, 384-385, 388]. У свою чергу М.Костомаров вважає, що такі «неясные общественные отношения в Южной Руси не допускали образоваться строгой разделительной черты» між місцевими станами і козацтвом [7, 199]. Так, і О.Єфименко стверджує, що тут «нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя». Більше того, зауважує дослідниця,

це взагалі були землі, «де суспільний лад не визначився, де все перебувало в хаотичному бродінні» [8, 67, 76].

Не позбавлена рації й теза М.Любавського щодо станової нечіткості в південній Київщині міщанської верстви та селянства: «Не слід забувати, що більша частина цих міст і містечок мало відрізнялася від сіл, була заселена тими ж землеробами й “уходниками”, мала такі ж ґрунти та володіння, як і села» [9, 361]. На думку О.Яблоновського, така специфіка соціальних відносин була пов'язана передусім із відсутністю в регіоні магнатського землеволодіння, а натомість із домінуванням королівщин, які до того ж стали основою хутірського господарювання козаків [10, 648].

Однак, незважаючи на такі особливі соціальні відносини, протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. у південних староствах Київщини все ж таки формується особна верства селян. Це постає особливо нетиповим явищем, якщо враховувати, що «між XV і XVIII ст. світ становить собою величезну селянську країну, де від 80 до 90 % людей живуть плодами землі» [11, 28]. Водночас у загальноєвропейському масштабі окреме місце посідає село Речі Посполитої. Ця специфіка, згідно із зауваженням Ф.Броделя, визначалася «вкрай малими розмірами цієї безлічі сіл» [11, 66]. У такому контексті, на наш погляд, специфіка південних староств полягала вже в тому, що тут практично джерела не зафіксували збільшення кількості сільських поселень, принаймні протягом другої половини XVI – на початку XVII ст.

Проте не можна стверджувати, що на цих землях не існувало сіл і не було селянства. Основним же типом сільського господарства в регіоні виступало дворище. Крім нього формами суспільного співжиття селян у краї були потуг і земля, тотожні, як зауважує А.Гурбик, таким формам, як служба, посябрина та газдівство, поширеним відповідно на Поліссі та в Карпатах [4, 205]. У дворище об'єднувалися передусім представники однієї родини, що зовсім не заперечувало й входження до нього чужинців. Дворище мало голову – «отчича» та членів, які називалися «потужниками». Згуртування ж кількох дворичь вже становило село, яке, згідно міркувань В.Владимирського-Буданова, «своєю дорогою не єсть тільки географічною назвою (спільного життя або сусідства), але разом формою співпосідання» [12, 27].

Функціональне виконання селянами «служб» (повинностей) також було тісно пов'язано з господарською цілісністю їхньої соціально-територіальної громади. Те ж саме стосувалося й волості, котра становила на цьому етапі не тільки адміністративно-територіальну одиницю, а й господарську. Волость складалася з кількох сусідніх сіл, а її цілісність зберігалася системою сільського оподаткування: «Волость уявляє з себе природну адміністраційну одиницю, у своєму осередкові сполучену загальною печатною податків» [12, 35]. З огляду на це, можна стверджувати, що сільська община в регіоні зберігала своє значення тривалий час. Крім контролю за виконанням дворичами служб перед урядом, вона також регулювала землеволодіння і розглядала суперечки між селянами на копному суді.

Велике значення для формування селянської верстви в південних староствах Київщини мала аграрна

реформа 1557 р. У ході проведення останньої змінилося, зокрема, становище сільської адміністрації, що вводило, на нашу думку, тогочасне селянство в юридичну систему станової організації суспільства. Згідно з «Уставою на волоки», села очолювали війти. І хоча війти і надалі відстоювали інтереси своєї громади, після реформи вони поступово, як зауважує А.Гурбик, перетворювалися на посадових осіб адміністративного апарату, його найнижчу ланку [13, 51]. Крім цього, слід відзначити й переселення у межі краю певної кількості обезземелених бояр, які часто переходили тут у розряд посполитих, чим збільшували загальну кількість місцевого селянства.

Щоправда, особливі умови порубіжжя південної Київщини не дуже сприяли активному розвитку землеробства в її межах. З іншого боку, це позначалося і на незначній кількості поселень у межах краю. Хоча внаслідок значного обезземелення цих земель завдяки діяльності українського козацтва передусім у першій чверті XVII ст. відбувається поступовий процес зростання загальної кількості сіл. Так, на середину XVI ст. тут існувало лише 34 поселення сільського типу, з яких 26 у Канівському старостві й лише 8 – у Черкаському [14, 37]. Знову ж таки, з огляду на цю диспропорцію, можна стверджувати, що вона зумовлювалася насамперед географічним розташуванням Канівського повіту. Маючи на півдні повіт Черкаський, Канівщина вже тоді була більш забезпеченою від татарських наїздів, а отже, це позитивно позначилося і на кількості сіл і селянства в її межах.

Однак і ця незначна кількість сіл не могла ще функціонувати нормальним чином. Як правило, селяни мешкали в селах тільки влітку, а на зиму вони перебиралися до найближчих замків. У свою чергу це пояснюється тим, що татари нападали на Україну переважно взимку. У містах селяни поряд із міщанами відбували «служби» на замкові потреби. Безпосередньо сільське населення в регіоні на цей час було зовсім незначним – в одному селі від 5 до 15 родин [15, 34]. За підрахунками П.Клепатського, виходило всього приблизно 220 селян [6, 439]. За люстрацією Київського воєводства 1616 р., Канівське староство взагалі не мало сіл, окрім хуторів, які «засіли козаки» [16, 104]. Натомість люстрація 1622 р. відзначає вже тут села Бобрицю, Глинчу, Чирничу, Дудари, Грушову, Медведівку, Пейє, Македонець, Пруцьки, Чапле, Курильчиці, Литвинці, Бабице, Ржавець, Хмільну, Керберде, Ліпляви, Прохорове, Клепаче, Пекарське, Решетки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костенець, Тростянци, Кришин, Райтків, Селища, Колесіща, Романки, Букрин [16, 131]. До Черкаського староства, за цією люстрацією, належали такі села, як Дунінов, Нечув, Сульського, Харковиця, Хацко, Каратул, Белозеро, Дуберів – на великій Руській Полянці та на меншій Полянці (так у документі. – К.І.), Липівське, Зелісково, Попово, Муртишино, Піщиків [16, 134]. На середину XVII ст. у південних старостах Київського воєводства нараховувалося вже близько 200 сіл [17, 37].

Селянство в цьому регіоні вважало себе вільним і «покозаченим», а тому досить часто селян приймали за козаків. Як зауважує І.Бойко, значна частина селянства у південній Київщині мала зброю і вміло

володіла нею [18, 196]. Однією з найважливіших особливостей формування селянської верстви цього регіону слід визнати домінування в регіоні слобід «однаково без всякого оподаткування» [18, 220]. При цьому, за влучним спостереженням М.Грушевського, «татарські пополохи, народні рухи, пограничні панські війни не давали часом осади (слободі. – К.І.) й вийти з стадії “свободи”, робили сей “свобідний” стан хронічним; але де “свобода” встигала минутися, появлялася панщина» [19, 219]. Безсумнівно, на слободах селянам жилося набагато легше, ніж у покріпачених регіонах України. На півдні ж Київщини, зауважує О.Баранович, «мешкали групи селян, які не визнавали себе залежними від окремих феодалів і такі, що вважали себе у кращому випадку підданими тільки “короля та великого князя”» [5, 37].

До схожого висновку приходять і Д.Мишко: «Слід пам'ятати, що на Київському Подніпров'ї кількість закріпачених людей була зовсім не значна. Там основну масу населення становили вільні землероби» [20, 73]. Такий стан речей відобразився й у описі слобід регіону сучасником подій Г.Бопланом. Останній у середині XVII ст. писав: «...на королівщинах, що даються їм (шляхті. – К.І.) лише у прижиттєве користування, шляхта не має над селянами такого права («беззастережного права... з правом спадкування», як зауважує Боплан вище. – К.І.). Вона не може вбити селянина без судового слідства або ж безпідставно відібрати його майно. Переслідувані селяни королівщини можуть поскаржитися королю, який охороняє їх, боронить їхні права» [21, 102-103]. Щоправда, певним чином необхідність «толерантного» ставлення до селянства усвідомлювала й сама шляхта. Так, у творі тогочасного «одного польського шляхтича» відзначено: «Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вівцю стригти, а не знімати шкуру, згідно з порадою імператора Августа. Тільки так його королівська милість, наш пан, буде мати підданих, а не ворогів» [22, 133-134].

Значущість слобід у південній Київщині зростала й з огляду на той факт, що вони стали своєрідним «магнітом», який притягував у регіон чималі маси збіглих селян з інших областей України. Поселяючись на місцевих слободах, ці збігли колишні кріпаки значно збільшували селянську верству краю. Проте, коли українці Наддніпрянщини зазнали поразки в конфліктах 1637-1638 рр., і на ці землі впав тягар покріпачення селян і зростання фільваркового господарства. І в цьому контексті слід погодитися з думкою польського історика Я.Качмарчика, що «це несподіване зіткнення [місцевих] селян із незнаною для них дійсністю породило в них сильне відчуття браку стабільності, результати якого виявилися згубними для Речі Посполитої» [23, 51]. А вже «на слободах» південної Київщини селянин звик до того, що він самостійно вів своє господарство. Позбавлення селян цього привілею створило в регіоні відчутний соціальний дискомфорт, який призвів до масових рухів протягом другої чверті XVII ст.

Безсумнівно, поступовий процес покріпачення значною мірою формував у середньовічному соціумі думку про нібито законність і закономірність безправності селянства. Однак, як стверджує

О.Гуржій, «історична свідомість і система цінностей селян (так само і селян південної Київщини. – К.І.) не узгоджувалися з таким становищем і породжували масові протести» [24, 66]. Тому, незважаючи на поразки 1630-х рр., основна частина селян у південних старостах Київського воєводства продовжувала ще «сидіти на слободах», сплачуючи шляхті або державі незначний чинш, а то й взагалі ухиляючись від повинностей. Тому потік селян, які мігрували сюди із західних і північних областей України, не зменшувався. Внаслідок цього, зауважує В.Неточаєв, населення регіону (а відповідно й кількість селянської верстви в його межах) зросло від середини XVI до другої чверті XVII ст. майже в 20 разів [25, 27]. Цьому сприяла також практика невидачі збіглих селян, що зафіксувалася в багатьох тогочасних актах [26, 60, 74, 81, 100, 145, 164 та ін.].

Потрібно також відзначити, що господарювання селян на слободах в економічному контексті було далеко не безхмарним. Передусім такий селянин був позбавлений можливості розпоряджатися всім додатковим продуктом і використовувати його на власні потреби. Адже значна його частина відчувалася місцевими старостами, міськими урядами, а також заможними козаками. Така ситуація зумовлювалася тим, що, як правило, на слободах перебували селяни-мігранти, які не мали знярядь праці. Тому, як справедливо зауважує І.Бойко, вони змушені були брати їх у старостинської адміністрації чи у козаків і міщан-хуторян на умовах оплати за них виробленим продуктом [18, 194]. Потрібно також мати на увазі, що селянин-колоніст не мав ні житла, ні господарських приміщень. Отже, й на оплату витрат щодо будівництва цих споруд також ішла значна частина врожаю, худоби, добутого меду, риби, хутра тощо.

Зростання тенденції домінування в регіоні одноосібних господарств свідчило і про остаточну перемогу процесу розпаду селянської общини та селянських великосімейних колективів – дворич. Водночас цей процес сприяв, на думку А.Гурбика, запровадженню нових польових систем рільництва, а також формуванню на основі дворич громад окремих великих сіл, у складі яких мала сім'я, залучаючись до системи парних і кругових допомогоюобмінних відносин, отримувала гарантії економічної стабільності та безпеки, що раніше досягалося шляхом входження в багатосімейне господарство [4, 251].

І все ж таки протягом першої половини XVII ст. на землях південної Київщини, хоч і повільно, але невпинно продовжувався наступ великого магнатського землеволодіння з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви. При цьому соціально-економічний режим, який внаслідок таких процесів, на думку Д.Дорошенка, «запанував на східній Україні, стояв в різкій протирічності з стремлінням цієї верстви (селянства. – К.І.), з її ідеалом вільної праці; він особливо прикро відчувався селянством саме тут, на широких степових просторах, в сусідстві з козацькою волею» [27, 226]. Проте й сюди дісталася ярмо «...великих и незносных податковъ, работ незвычайных и иных ангориеи, temeжєня оных над право и звычайи...» [28, 179]. Так, і Г.Боплан у половині XVII ст. свідчив, що тепер «селяни тут надзвичайно бідні... мусять тричі на тиждень

відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук... Повинні давати відповідну кількість зерна... возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків... Одне слово, селяни змушені видавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати» [21, 28]. Щоправда, подекуди свавілля шляхти та магнатів стримувалося присутністю в регіоні козацтва [29, 245].

Наступ магнатів і зростання соціальної напруги в межах південної Київщини в першій половині XVII ст. зумовили утворення своєрідного симбіотичного виступу на захист волі верств селянства та козацтва. Не дарма ж ще в 1605 р. князь Януш Острозький застерігав на сеймі шляхту Речі Посполитої: «...козаки розіслали по цих краях (маються на увазі південні староста Київського воєводства. – К.І.) універсали, наказуючи скласти на свою користь гроші. Тому ми побоюємося, щоб і наші селяни за такого свавілля... не пристали до козаків і не об'єдналися з ними...» [30, 110]. Проте зупинити цей процес навряд чи можна було, з огляду на соціальну взаємопов'язаність цих станів і передусім у регіоні, що розглядається. Тому вже в 1637 р. у щоденнику С.Окольського відзначено такий факт: «Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набрати якомога більше війська з середовища селян... Чернь... селяни... досить швидко створили загони, які нападали на шляхетські маєтки... налаштували [інших] селян проти їхніх панів..., а тим селянам, які коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати до їхніх лав...» [31, 176]. Вищеповисаний епізод може свідчити не тільки про «співпрацю» козацтва із селянством південної Київщини, а й про значну динамічність селянської верстви цього регіону.

На цій же обставині в 1638 р. наголошували й королівські комісари в своєму звіті про ревізію козацького реєстру: «...Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ні хлопи без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистояти не можуть...» [28, 285]. Така соціальна активність селянства південних староств Київщини, безсумнівно, прискорювала формування його станової основи, що базувалася відтепер передусім на парадигмі вільного господарювання на власній землі. Крім цього, союз селянства та козацтва сприяв подоланню стереотипу, що козаки – це хлопи, які збунтувалися. Яскравим підтвердженням такої соціальної диференціації може бути запис у судовій книзі 1586 р. Житомирського городського суду, в якому чітко розмежовується: «...козаков немало и хлопов простых» [32, 137зв.].

Отже, специфіка формування селянської верстви південних староств Київського воєводства протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. зумовлювалася декількома чинниками. Зокрема, це особливості економічного розвитку регіону, соціальних відносин у його межах, своєрідний статус порубіжної території, де з початку XVII ст. починає домінувати козацька юрисдикція. Важливе значення для цього процесу мали також широка мережа слобід, на яких селяни були фактично повноправними

господарями, поглиблення тенденції розпаду сільської общини, що сприяє еволюції господарств фермерського типу. Тому коли посилювався наступ на ці землі магнатів, спрямований до того ж на тотальне покріпачення селянства краю, останнє виступило вже цілком сформованим організмом із досить активною станом парадигмою, що яскраво проявилось під час конфліктів 30-х рр. XVII ст. У той же час проблема участі селянства в етносоціальних конфліктах кінця XVI – першої половини XVII ст. теж поки що залишається маловивченою, а отже, є досить перспективною для дослідження. Це ж стосується і запропонованої нами проблематики в цій розвідці, оскільки місце селянства в пізньосередньовічному українському соціумі потребує детальнішого вивчення та переосмислення.

1. Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин. – Вип. 6. – Черкаси, 2002; Вип. 7. – Черкаси, 2003.
2. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т. 1. – М., 1888.
3. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
4. Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, двориче, село, сябринна спілка). – К., 1998.
5. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
6. Кленатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
7. Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого. – Б.м., Б.г.
8. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
9. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996.
10. Jablonowski A. Wstęp. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) // Źródła dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa, 1897.
11. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. у 3 т. / Пер. з фр. – Т. 1. – К., 1995.
12. Владімирський-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII. – Ч. 2. – Львів, 1902.
13. Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.
14. Jablonowski A. Wstęp. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) // Źródła dziejowe. – Т. XX. – Warszawa, 1894.
15. Падалька Л. Происхождение запорожского козачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9.
16. Źródła dziejowe. – Т. V. – Warszawa, 1877.
17. Пшеничний М.І. Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994.
18. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К., 1998.
20. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.
21. Боплан Гійом Л. Де. Опис України. – Львів, 1990.
22. Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // Укр. істор. журн. – 1999. – № 6.
23. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Премішль, 1996.

24. Гуржій О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // Український селянин. – Вип. 6. – Черкаси, 2002.
25. Нечочаєв В.І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9.
26. Źródła dziejowe. – Т. XXI. – Warszawa, 1894.
27. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2 т. – Т. 1. – К., 1991.
28. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: 36. док. і мат. – К., 1993.
29. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu. – Т. 1. – Warszawa, 1846.
30. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
31. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вип. 2. – К., 1896.
32. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1.

В.В. Нечитайло

РОЗВИТОК КОЗАЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНСТВА (60-ті рр. XVIII ст.)

Проблема формування господарств фермерського типу на українських землях в добу козащини актуальна і в теоретичному, і в практичному сенсі. Актуальність її зумовлена, по-перше, недостатньою увагою до цієї теми з боку сучасних дослідників, по-друге, необхідністю вивчення історичного досвіду українського селянства щодо розвитку індивідуальних форм господарювання, використання його в процесі модернізації сільського господарства, подолання кризових явищ в аграрному секторі економіки незалежної України.

У радянській історіографії замовчувався досвід українського селянства у формуванні фермерської форми господарювання, вважалося, що фермерство – виключно чужоземне, не властиве українцям явище, як і сам термін „фермер”. Політико-правова оцінка селян-підприємців, що практикувалася в ті часи, унеможливила об'єктивний аналіз їхньої діяльності, наділяла носіїв нових способів господарювання поняттями, неадекватними їх справжній соціальній суті. Тому в сучасній науковій літературі відбувається переоцінка не лише історичних процесів і явищ, а й конкретних категорій, що визначають ці процеси і явища в аграрній історії.

Між тим, варто зазначити, що окремі історики і в радянську добу характеризували козацькі господарства як різновид фермерських. Формування селянсько-козацьких вільних виробників-власників, що орієнтувалися на товарне виробництво, застосування найманої праці розкрито у творах В. Голобуцького [1]. Написані у період хрущовської „відлиги”, вони несли в собі нову інформацію, будили увагу, стимулювали науковий пошук. Сучасним історикам не слід забувати того нового, що вніс учений, попри тісні рамки тодішньої ідеології, в українську історіографію. За довгі роки фальсифікації традиційних засад розвитку української хліборобської культури чи не вперше так послідовно і аргументовано було заявлено про причетність українського народу до загальноцивілізаційного процесу, про індивідуалістську спрямованість його господарської діяльності. На основі матеріалів січового архіву та інших джерел вчений проаналізував структуру козацьких і селянських